

STVARANJE KONKRETNE UTOPIJE:

Arhitektura Jugoslavije, 1948 – 1980

međunarodni forum

12 – 15. novembar 2018, Centar za kulturnu dekontaminaciju CZKd

// *prateći program: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Architectuul online platforma*

Prekretnicu u interesovanju za arhitektonsko i urbanističko stvaralaštvo socijalističke Jugoslavije čini aktuelna izložba u Muzeju moderne umetnosti (MoMA) u Njujorku: „[Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948 – 1980](#)“. Izložba jugoslovenske arhitekture u instituciji najvišeg svetskog značaja direktan je povod, ili poziv, za naše bavljenje sopstvenim nasleđem. Izložba je rezultat višegodišnjeg rada tima stručnjaka iz regiona, koji će govoriti u Centru za kulturnu dekontaminaciju na četvorodnevnom međunarodnom forumu, u čemu će se pridružiti i protagonisti i stvaraoci iz tog perioda.

Modernizacijski procesi bivše Jugoslavije omogućili su intenzivnu izgradnju i urbanizaciju, stvarajući infrastrukturu koja je i danas osnov funkcionisanja gradova i regiona, kao i jedinstveno arhitektonsko, umetničko i kulturološko nasleđe. Arhitektura i urbanizam, razvijani kao pokretači modernosti društva u Jugoslaviji u drugoj polovini dvadesetog veka, dostigli su stvaralačke vrednosti koja su specifična u odnosu na svetska ostvarenja, kako u vremenu u kome su nastajali, tako i danas. Istovremeno, procesi koji su usledili raspadom Jugoslavije i razvojnim putevima samostalnih republika neodvojivi su od pomenute infrastrukture, arhitekture i urbanizma.

Odnos prema tom nasleđu utkan je u tranzicijske transformacije, kako fizičke tako i društvene, i ključan je ne samo za razumevanje savremenog razvoja gradova, već i za njihovu budućnost.

Arhitektura i urbanizam druge polovine dvadesetog veka u Jugoslaviji zasnivali su se na sveukupnoj emancipaciji i umrežavanju, na stvaralačkoj slobodi i autorstvu, na eksperimentu i istraživanju. Razvijali su se kako na području Jugoslavije, tako i širom sveta. Ipak, umesto vrednovanja kulturnog i stvaralačkog nasleđa, ovo stvaralaštvo u našoj sredini biva marginalizovano.

Ako postoji jedan zajednički označitelj za arhitekturu i urbanizam socijalističke Jugoslavije, onda je to heterogenost. Upravo zbog toga ćemo u četiri radna dana, kroz niz predavanja, razgovora, projekcija i radionica, i kroz otvaranje brojnih tema i pitanja, raditi na razmeni znanja u oblasti arhitektonskog i urbanističkog stvaralaštva, a u svrhu razumevanja umetničkih i kulturnih dostignuća, odnosa izgrađene sredine i društva, vrednovanja kulturnog nasleđa, i jačanja kritičkog mišljenja.

Međunarodni forum "Stvaranje konkretne utopije" koncipiran je u četiri tematska dana:

Prvi dan / *Stvaranje konkretne utopije: Njujork* / posvećen je stvaranju izložbe u MoMA u Njujorku, rastućem interesovanju za posleratnu arhitekturu Jugoslavije i brojnim temama koje izložba aktuelizuje. Razgovaramo sa autorima i saradnicima izložbe i značajnog projekta koji joj je prethodio, „Nedovršene modernizacije“. Kroz izložbu nas vodi njen ko-kustos, Vladimir Kulić.

Drugog dana / *Stvaranje konkretne utopije: Jugoslavija* / sedam članova kustoskog tima predstavlja kroz polučasovna predavanja svoje ekspertize na temu arhitekture posleratne Jugoslavije, u okviru kojih su doprineli izradi izložbe: od obnove posleratnog Skoplja do pitanja identiteta, urbanizacije zemlje i izvoza znanja. Drugi dan se završava diskusijom učesnika i publike.

Trećeg dana / *U prvom licu* / razgovaramo sa arhitektima protagonistima koji su sami bili stvaraoci *konkretne utopije*. Milenija Marušić i Dragoljub Bakić arhitekti su koji su u stručnim timovima sa svojim supružnicima stvarali istaknute projekte kako socijalističke Jugoslavije (Blok 61 – 63, Stambeno naselje Cerak Vinogradi / Hala Pionir, stambeno naselje Višnjička Banja), tako i sveta. Nakon otvorenog radnog stola s arhitektima protagonistima gledaćemo odabranu epizodu dokumentarne TV serije "Betonski spavači" koja na izvanredan način otkriva posleratnu arhitekturu Jugoslavije i istražuje njeno mesto u društvu.

Poslednji, četvrti dan foruma / *Znanje koje nedostaje: Spomenici NOB* / usmeren je ka razumevanju spomeničkog nasleđa i njegovoj sadašnjoj aktuelizaciji. Teme spomeničkog nasleđa, njihove društveno-političke i ekonomske preduslove, produkcijske mehanizme i umetničke domete otvorićemo kroz diskusiju, zatim predavanje, kao i razgovor s vajarom Miodragom Živkovićem (spomenici „Bitka na Sutjesci“, „Kadinjača“)

Učesnici foruma: Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš, Jelica Jovanović, Anna Kats, Ana Ivanovska Deskova, Vladimir Deskov i Jovan Ivanovski, Martina Malešić, Luka Skansi, Lukasz Stanek, Merjema Zatrić, Irena Šentevska, Mila Turajlić, Milenija Marušić, Dragoljub Bakić, Miodrag Živković, Branislav Dimitrijević, Ljubica Slavković

Autorka i urednica projekta: Ljubica Slavković

Vizuelni identitet: Metaklinika

Posebna zahvalnost Jelici Jovanović

Projekat su podržali: kancelarija fondacije Hajnrih Bel u Beogradu i Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije.

GLAVNI PROGRAM:

Ponedjeljak 12.11. STVARANJE KONKRETNE UTOPIJE: NJUJORK

17:00 – uvodna reč: **Ljubica Slavković**

17:15 – 17:45 – Betonski spavači: razgovor s **Marojem Mrduljašom**

18:00 – 18:45 – Vođenje kroz izložbu „Ka konkretnoj utopiji...“ (MoMA): **Vladimir Kulić**

19:00 – 20:00 – Razgovor: **Vladimir Kulić, Maroje Mrduljaš, Jelica Jovanović, Ljubica Slavković**

20:00 – koktel

Utorak 13.11. STVARANJE KONKRETNE UTOPIJE: JUGOSLAVIJA

14:00 – 15:30 – **Blok 1: Identiteti**

· *Socijalistička izgradnja Jugoslavije i dokumentarni film*, **Irena Šentevska** (uključenje **Mila Turajlić**);

· *Sinteza prati analizu: Istraživanje kao osnova prakse u posleratnoj slovenačkoj arhitekturi* (eng),

Martina Malešić;

· *Region i identitet u jugoslovenskoj arhitekturi (Generacijska transformacija „regionalizama“ u delima Juraja Neidhardta i Zlatka Ugljena)*, **Mejrema Zatrić**;

15:30 – 16:30 pauza za ručak

16:30 – 17:30 – **Blok 2: Globalne mreže**

· *‘Worlding’ Istočne Evrope: arhitekti iz socijalističkih zemalja u Zapadnoj Africi Hladnog rata* (eng),

Lukasz Stanek;

· *Arhitektura post-zemljotresne obnove Skoplja* (eng), **Ana Ivanovska Deskova**;

17:45 – 18:45 – **Blok 3: Modernizacija kroz urbanizaciju**

· *Urbanizacija u Srbiji u kontekstu savremenog istraživanja (istorije) arhitekture*, **Jelica Jovanović**;

· *Jedna politematska generacija*, **Luka Skansi**;

19:00 – **Forum** / razgovor

Sreda 14.11. U PRVOM LICU

17:00 – 17:30 – „*Čitanje konstrukcije i materijala* – arhitektura posleratne Jugoslavije, 1948 – 1980“,

CID studentski foto-konkurs, dodela nagrada i prezentacija „*Arhiva modernizma*“ online archive;

17:30 - 19:15 – **Milenija Marušić** i **Dragoljub Bakić**, radni sto s arhitektima protagonistima;

19:30 – 20:30 – *Betonski spavači*, filmska projekcija;

Četvrtak 15.11. ZNANJE KOJE NEDOSTAJE: SPOMENICI NOB

17:00 – 17:30 – prezentacija rezultata studentske radionice *Missing Knowledge (on Forgotten Monuments)*;

17:30 – 18:15 – **Miodrag Živković** u razgovoru sa **Branislavom Dimitrijevićem**;

18:30 – 20:30 – *Jugoslavenski spomenici u MoMA-i: O kriterijima selekcije i posljedicama izlaganja*,

Sanja Horvatinčić;

Diskusija *Spomeniks*: **Sanja Horvatinčić, Branislav Dimitrijević, Ljubica Slavković**;

20:30 – koktel

PRATEĆI PROGRAM:

Missing Knowledge (on Forgotten Monuments), studentska radionica:

U Centru za kulturnu dekontaminaciju, tokom trajanja međunarodnog foruma, s početkom u 9:00 do početka trajanja javnog dela programa.

* Organizator zadržava pravo izmene programa

Prateći program:

“Čitanje konstrukcije i materijala – arhitektura posleratne Jugoslavije 1948-1980.”, CID studentski foto-konkurs, organizacija Arhitektonski fakultet Univerzitet u Beogradu

Komisija: Milorad Mladenović, Luka Skansi, Nevena Poledica

Missing Knowledge (On Forgotten Monuments), studentska radionica, u organizaciji Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, CZKd i Architectuul

Organizacija i realizacija radionice: Boštjan Bugarić, Ljubica Slavković, Hristina Stojanović

„Arhiva modernizma“, online arhiva

Autorka i istraživačica: Jelica Jovanović

Saradnici: Jana Gligorijević, Ljubica Slavković

O predavanjima i razgovorima (po rasporedu programa):

Ponedjeljak 12.11. STVARANJE KONKRETNE UTOPIJE: NUJORK

Izložba Ka konkretnoj utopiji: arhitektura Jugoslavije, 1948 – 1980, MoMA, Njujork

Vođenje kroz izložbu: **Vladimir Kulić**

Izložba *Ka konkretnoj utopiji* istražuje teme urbanizacije velikih razmera, tehnologija u svakodnevi, konzumerizma, spomenika i memorijalizacije, i globalnih dosega jugoslovenske arhitekture. Izložba predstavlja više od 400 crteža, modela, fotografija i filmskog materijala iz institucionalnih i privatnih arhiva i muzejskih zbirki širom regiona, kao i radove istaknutih arhitekata kao što su Bogdan Bogdanović, Juraj Neidhardt, Svetlana Kana Radević, Edvard Ravnikar, Vjenceslav Richter i Milica Šterić. Od skulpturalnog enterijera Bijele Džamije u ruralnoj Bosni, preko post-zemljotresne rekonstrukcije Skoplja bazirane na metaboličkom dizajnu Kenzo Tanga, do novog grada Novog Beograda, sa svojim ekspresivnim masovnim stanovanjem i javnim objektima, izložba istražuje jedinstveni rang formi i modela produkcije u jugoslovenskoj arhitekturi i njen distiktivni, a ipak višeslojni karakter.

Betonski spavači: razgovor s **Marojem Mrdušaljem** usmeren je na stvaralačka dostignuća i vrednosti arhitekture posleratne Jugoslavije, ali i na njeno mesto u društvu. TV serijal *Betonski spavači*, čiji je Maroje autor, dramatična je priča o protivurečnostima jugoslovenskog socijalističkog društva, prožetog utopijskom idejom da arhitektura može učiniti svet boljim. Kako je arhitektura socijalističke Jugoslavije postala protagonist savremene popularne serije na televiziji nacionalne frekvencije? Oko kojih ideja, objekata i tema su koncipirane snimljenih osam epizoda serije, na teritoriji od Krka do Skoplja? *Betonski spavači* pokazuju kako arhitektura ispreda priču razvoja našeg društva, njegovih problema, ali i vrednosti i borbi koje ga tvore.

Razgovorom **Stvaranje konkretne utopije** osvrćemo se na smeštanje arhitekture socijalističke Jugoslavije u jednu od najvažnijih umetničkih institucija sveta, dosadašnje reakcije na izložbu u MoMA i njene kritike. Takođe, osvrćemo se i na procese koji su joj prethodili, jer gotovo dvadeset godina nakon raspada Jugoslavije nije bilo većih istraživačkih projekata ili poduhvata kojima bi se istražila arhitektura buivše Jugoslavije, bilo kao jedinstven fenomen ili kroz pojedine programe. Brojni su pojedinci svoja istraživanja usmerili u tom pravcu, što je bio pionirski poduhvat, ključan za početak bavljenja ovom temom, ali nedovoljan da obuhvati njenu kompleksnost. Teškoće su se javljale i na drugim mestima: arhivska građa je bila tek delimično dostupna, preduzeća ophrvana tranzicionim problemima, a njihovi službenici nenaviknuti na rad sa istraživačima. Pojedini pokušaji se javljaju u zemljama regiona dovode do umrežavanja istraživača i pojave jedne nove scene koja već nekoliko godina intenzivno radi na pisanju istorije arhitekture Jugoslavije, ali pokušava i da zaštiti ovo nasleđe. Tim koji je radio na izložbi u MoMA se sastao 2009. godine tokom pripreme projekta 'Nedovršene modernizacije - između utopije i pragmatizma' i nastavio je da radi kroz neformalnu

mrežu koju je ovaj projekat stvorio, granajući se u niz drugih projekata, od kojih je izložba 'Toward a Concrete Utopia' svakako najznačajniji. Kako je tim istraživača okupljen oko projekta *Nedovršene modernizacije* doprineo realizaciji izložbe *Ka konkretnoj utopiji*, šta nam izložba novo donosi, šta se izmenilo u procesu istraživanja i bavljenja arhitekturom posleratne Jugoslavije, i na koji način danas posmatramo teme arhitekture perioda socijalizma, neka su od tema koje otvaramo s autorima oba projekta.

Utorak 13.11. STVARANJE KONKRETNE UTOPIJE: JUGOSLAVIJA

Socijalistička izgradnja Jugoslavije i dokumentarni film: Irena Šentevska je u sklopu priprema za izložbu 'Toward a Concrete Utopia' angažovana da istraži produkciju dokumentarnog filma u SFRJ koji se bavi temama od interesa za izložbu. Prezentacija obuhvata pregled 'velikih narativa' dokumentarnog filma u SFRJ vezanih za arhitekturu i urbanizam (posleratna rekonstrukcija i modernizacija Jugoslavije; arhitekti, inženjeri i tehničari; razvoj građevinske industrije; stambeno pitanje; upravljanje i samoupravljanje; uspon potrošačkog društva; Jugoslavija kao turistička destinacija; život u savremenom gradu; paradoksi starog i novog itd.)

Uključenje **Mila Turajlić**: za izložbu *Concrete Utopia* (MoMA NY) izradila je tri video instalacije naručene od strane kustosa izložbe: *Mi gradimo zemlju - zemlja gradi nas* (3-channel), *Living Space / Loving Space* (12-channel), *Skopje '63 - The Future Town* (single-channel).

Sinteza prati analizu. Istraživanje kao osnova za praksu u posleratnoj slovenačkoj arhitekturi (eng), Martina Malešić

Jedan od najvećih arhitektonskih i dizajnerskih postignuća u socijalističkoj Jugoslaviji bio je svestan i organizovan pokušaj popravljavanja kvaliteta svakodnevnog života. Svi njegovi aspekti su bili podređeni potpunoj rekonstrukciji, od pojedinačnih stanova do čitavih naselja, od urbanog nameštaja do socijalne infrastrukture. Svaki dan u socijalističkoj Jugoslaviji je mogao lako da se predstavi fotografijama novoizgrađenih stambenih kompleksa, škola i vrtića, sa svetlim i prostranim stanovima i moderno dizajniranim predmetima za svakodnevnu upotrebu. Ali pre svega toga je išao temeljan i ekstenzivan istraživački rad, čiji rezultati (mada često nedovoljno reprezentovani) su bili od ključnog značaja za dalje prakse. I prakse i istraživanja su često bili povezani, ili unutar odeljenja za dizajn velikih građevinskih preduzeća, proizvodnji nameštaja, arhitektonskih kancelarija ili naučnih institucija i univerziteta. Na predavanju će biti predstavljene razmere i raznolikosti tih istraživanja na primeru slovenačke arhitekture između 1950ih i 1970ih godina.

Region i identitet u jugoslovenskoj arhitekturi, (Generacijska transformacija "regionalizma" u delima Juraja Neidhardta i Zlatka Ugljena), Mejrema Zatrić

Konvencionalna arhitektonska teorija je retrospektivno definisala regionalizam u arhitekturi kao direktno povezan sa "gradnjom identiteta". Arhitektonski putevi između stvarnosti istorijsko-geografskog regiona i identiteta su, međutim, zamršeni i metodološki raznovrsni. Dela Juraja Neidhardta (1901-1979) i Zlatka Ugljena (1929), najistaknutijih jugoslovenskih regionalista, svedoče o ovoj raznovrsnosti, uprkos njihovoj mentorskoj povezanosti. Ovo izlaganje opisuje razlike između

strukturalističkog Neidhardtovog i relacionog Ugljenovog pristupa arhitektonskoj interpretaciji regiona kao elemente šire generacijske smene različitih disciplinarnih i društvenih uloga arhitekata u Jugoslaviji.

*"Worlding" Istočne Evrope: Arhitekta iz socijalističkih zemalja u Zapadnoj Africi iz vremena Hladnog rata (eng), **Łukasz Stanek***

Ovaj razgovor se vraća jednoj od najmanje istraživanih tema u istoriji moderne arhitekture 20. veka: afrička i azijska angažovanja arhitekata, planera i građevinskih preduzeća iz socijalističkih zemalja. Po njihovom dolasku u postkolonijalnu Genu i Nigeriju, arhitekta iz socijalističke Mađarske, Poljske, i Jugoslavije su povukli analogije između istorijskog iskustva Istočne Evrope i Zapadne Afrike kao nerazvijenih, kolonizovanih i perifernih. Ovaj razgovor će pokazati kako su im ove analogije omogućile da koriste posebne alatke za dizajn i procedure iz arhitektonske kulture Istočne Evrope – i kako je njihov rad u Zapadnoj Africi svedočio ograničenjima ovih sličnosti.

*Arhitektura obnove Skoplja posle zemljotresa (eng), **Ana Ivanovska Deskova***

Obnova Skoplja nakon zemljotresa 1963. godine je bez sumnje najupečatljiviji segment savremene arhitektonske istorije tog grada. Velikom delom uništeno, Skoplje je kao grad ponovo izgrađeno pod poroviteljstvom UN i uz podršku više od 80 zemalja širom sveta. U sred Hladnog rata, u vreme kad je polarizacija između dva sukobljena politička bloka bila na vrhuncu, obnova Skoplja nakon zemljotresa je bio proces koji je definisao solidarnost i kooperaciju kao svoje vodeće principe. Iako je moderna arhitektura skromno uvedena u predratnom periodu, nakon intenzivne modernizacije posle Drugog svetskog rata, obnova Skoplja nakon zemljotresa je transformisala prethodno nepoznat grad u oblast globalne saradnje i zemljišta urbanog testiranja kasne moderne. Proces planiranja je predvodio Adolf Cibrovski (*Adolph Ciborowsky*), šef planiranja posleratne rekonstrukcije Varšave, iz Atine se priključilo udruženje Doxiadis (*Doxiadis Associates*), dok je japanski arhitekta Kenzo Tange pobedio na konkursu za centar grada.

*Urbanizacija u Srbiji u kontekstu savremenog istraživanja (istorije) arhitekture, **Jelica Jovanović***

Sve je infrastruktura, sve je urbanizacija, sve je planiranje. Tako se može ukratko sumirati ambiciozna logika posleratne obnove i izgradnje u Jugoslaviji u drugoj polovini 20. veka. Da bi se ovaj obimni program sproveo u delo, čitava država je premrežena zavodima za planiranje, projektovanje, izgradnju, arhitektonskim i urbanističkim biroima i tehničkim centrima, a naročito je akcenat bio na manje urbanizovanim sredinama. Brzina je prioritet: koncipirati, a onda i brzo staviti na papir, te proslediti dalje na razradu i izvođenje. Dobar deo ovih biroa radi u improvizovanim uslovima, u barakama i adaptiranim prostorima, te proizvode projekte koje bismo danas smatrali za 'draftove' - za mnoge najznačajnije objekte i celine postoje samo 'idejni kao glavni projekti' na ozalidima, u skromnim fasciklama. Kroz građu iz najznačajnijih strukovnih kuća, kao i kroz građu o najznačajnijim objektima u Srbiji, pokušaćemo da prikažemo sliku arhitektonske produkcije tokom druge polovine 20. veka, kao i njene materijalne ostatke danas.

Jedna politematska generacija, Luka Skansi

Generaciju arhitekata koja je stvarala u Jugoslaviji između pedesetih i sedamdesetih godina mogli bi nazvati kao “politematsku”. Njihove arhitekture rezultirale su iz jednog slojevitog razmišljanja i istraživanja na različitim temama i mjerilima, od gradskog projekta do detaljiranja zgrade, od tektonske figuracije do unutrašnjeg uređenja. Kroz seriju realiziranih projekata, izabranih iz različitih konteksta bivše države, prikazati će se karakteristike tog politematskog rada, u kojem se urbanizam i arhitektura spajaju u jedan jedinstveni i kroz mjerila kontinuirani prostorski projekt. Projekt koji se nastavlja sve do same materijalne definicije forme, čija faktura i “brutalnost” preslikavaju kompleksnost cjelokupnog projektantskog procesa i realizacije. U tom smislu, niska tehnologija, jednostavnost gradilišta i montažnih sistema ne predstavljaju prepreke, već ishodišta projektiranja. Forma se ne dostiže preko kreativne geste, već je ta rezultat sinteze realnih čimbenika, karakteristike materijala, građevinskih tehnika i postupaka gradnje. U tom smislu, prostorski projekt kao i gradnja predstavljaju metodologije i procese koji ne kontempliraju jedan obilježen stilski izražaj ili težnju k personaliziranju artefakta, već se baziraju na jednom često aformalnom principu «prirodne» transpozicije prostorskih principa i statičkih zakona u formu. Takav stav aplicira se na svakojake arhitektonske i urbanističke tipologije – stambene komplekse, javne zgrade, spomenike – bez ikakvih posebnih ideoloških predrasuda. Što rezultira, općenito, jednom bogatom heterogenom arhitektonskom produkcijom, koja dokazuje izrazitu fleksibilnost i talent ove politematske generacije.

Sreda 14.11. U PRVOM LICU

Otvoreni radni sto s arhitektima protagonistima ima za cilj da procese *stvaranja konkretne utopije* zainteresovanoj publici približi iz prve ruke. Arhitekta projektanti **Milenija Marušić** i **Dragoljub Bakić** imaju iza sebe niz projekata koji su obeležili period socijalističke Jugoslavije. Oboje su u periodu od oko pet decenija stvarali u stručnim timovima sa svojim supružnicima – Milenija i Darko Marušić većinski putem brojnih arhitektonsko urbanističkih konkursa, dok su Ljiljana i Dragoljub Bakić delovali u okviru firme Energoprojekt. Milenija i Darko Marušić autori su kako nekih od najistaknutijih stambenih celina Beograda (Blok 61 – 63, stambeno naselje Cerak – Vinogradi), tako i drugih objekata različitih namena, dok su Ljiljana i Dragoljub Bakić stvarali istaknute objekte i naselja Beograda (Hala Pionir, stambeno naselje Višnjička Banja), ali i udaljenih destinacija, na četiri kontinenta. Kakva su njihova lična i bogata iskustva stvaranja arhitekture i urbanizma u periodu i naročitim uslovima socijalističke Jugoslavije, saznajemo iz razgovora s arhitektima protagonistima, u formi otvorenog radnog stola s zainteresovanim istraživačima.

Četvrtak 15.11. ZNANJE KOJE NEDOSTAJE: SPOMENICI NOB

Miodrag Živković (r. 1928) autor je nekih od najpoznatijih spomenika i memorijalnih celina posvećenih žrtvama, borcima i događajima iz jugoslovenske Narodnooslobodilačke borbe. Njegovi projekti uključuju Spomenik na Tjentištu (1971), Spomenik streljanim đacima u Kragujevcu (1963), Spomen-kompleks Kadinjača kod Užica (1979), Spomenik palim borcima u Prištini (1961) i mnoge druge. U razgovoru sa istoričarem umetnosti **Branislavom Dimitrijevićem**, Živković će govoriti o svojim idejnim i operativnim postupcima, o ekonomskom i društvenom kontekstu i načinima odlučivanja i

realizacije spomeničkih projekata u SFRJ, o svom boravku u Čileu u vreme Salvadora Aljendea početkom sedamdesetih, kao i o svojim kritičkim stavovima o današnjoj spomeničkoj kulturi u Srbiji.

Jugoslavenski spomenici u MoMA-i: O kriterijima selekcije i posljedicama izlaganja, Sanja Horvatinčić

Polazeći od primjera spomenika i memorijalnih projekata odabranih za izložbu *Toward Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948-1980*, Sanja će pojasnit društveno-političke i ekonomske preduvjete te produkcijske mehanizme njihova nastanka te nastojati ukazati na značaj onih čija je izgradnja bila uvjetovana skromnijim sredstvima i drugačijim zahtjevima naručitelja i korisnika. Što upravo odabrane projekte čini iznimnima unutar cjelokupnog korpusa? Je li riječ o reprezentativnim ili ekscesnim primjerima jugoslavenske spomeničke plastike? U tom smislu, javlja se i nezaobilazno pitanje kriterija selekcije i kontrole narativa kakvi se generiraju utjecajnim izložbama poput ove. Sanja će pokušat dati odgovor na pitanje da li je i na koji način smještanje spomenika u arhitektonski kontekst pomoglo njihovom cjelovitijem i kompleksnije razumijevanju te ponuditi smjernice za raspravu o problemima recepcije spomenika nakon MoMA?

Završna diskusija foruma, *Spomeniks - o eksploataciji spomenika danas*, osvrnuće se na mahom dekontekstualizovanu rastuću popularnost spomeničkog nasleđa danas. *Fetišizacija spomenika* za komercijalne potrebe, čime su oni istovremeno otrgnuti od konteksta njihovog nastajanja, otvara brojna pitanja politika sećanja, historijskog revizionizma, kulturnog i historijskog nasleđa, i kulturnog i umetničkog vrednovanja. Na kojim način posmatramo spomenike NOB danas, na koji način ih možemo posmatrati, i kakva je u tome uloga vladajućih politika, institucija i društva?

Biografije učesnika:

Vladimir Kulić je istoričar arhitekture, kustos i kritičar u oblasti moderne i savremene arhitekture i autor brojnih tekstova i publikacija na temu arhitekture u bivšoj Jugoslaviji. Ko-kustos je izložbe *Concrete Utopia* (MoMA NY) i autor je knjige *Modernism In-Between: The Mediator Architecture of Socialist Yugoslavia* (sa M. Mrduljašem, fotografije V.Taler). Vladimirove druge knjige nude širu perspektivu o posleratnoj arhitekturi. Školovani arhitekta na Univerzitetu u Beogradu, Vladimir je stekao doktorsko zvanje iz istorije arhitekture na Univerzitetu u Ostinu, Teksas. Dobitnik je brojnih stipendija, grantova i nagrada.

Maroje Mrduljaš je arhitekt, kritičar i kustos. Autor je i urednik više knjiga o arhitekturi i dizajnu, kao što je *Modernism In-Between: The Mediator Architecture of Socialist Yugoslavia* (sa V.Kulićem, fotografije V.Taler). Bio je kustos i suradnik na brojnim izložbama i publikacijama, među kojima je i *Concrete Utopia* (MoMA NY). Glavni je urednik časopisa *Oris*, osnivač je suradničke istraživačke platforme *Nedovršene modernizacije* (s Vladimirom Kulićem) koja se bavi istraživanjem arhitekture i urbanih fenomena u regiji bivše Jugoslavije. Koautor je dvije sezone dokumentarnih filmova *Betonski spavači* o zanemarenoj poslijeratnoj modernističkoj arhitekturi. Predavač je na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Ana Kac (Anna Kats) je asistent kustos na odeljenju za Arhitekturu i dizajn u MoMA i jedna od organizatora izložbe *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948-1980*. Studirala je na Barnard koledžu Kolumbija univerziteta, gde je studirala slavistiku i istoriju arhitekture, i nekadašnja je urednica arhitekture i dizajna za *Artinfo*. Njeno istraživanje je podržao Fulbrajt program, koji joj je omogućio jednogodišnju stipendiju da izučava posleratnu arhitekturu u Letoniji; Hariman institut Kolumbija univerziteta; i Ministarstvo obrazovanja SAD. Česta je saradnica u brojnim monografijama i časopisima, i njeni tekstovi su bili objavljeni u časopisima *Artforum*, *Architect*, i *Metropolis*, između ostalih.

Jelica Jovanović je PhD student Tehničkog univerziteta u Beču, Katedre za istoriju umetnosti, arheologiju i restauraciju. Diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Osnivač je NVO Grupa arhitekata u Beogradu i jedna od osnivača *Docomomo Srbija*. Dvostruki je stipendista Slovačke akademske informativne agencije, stipendista OEAD i *World University Service*. Koordinator je regionalnih projekata *Nedovršene modernizacije* - između utopije i pragmatizma i (Ne)primereni spomenici. Pripravnik je i volonter radionica *Cultural Heritage without Borders (CHWB)*. Polaznik je Centralnog instituta za konzervaciju (CIK), spoljni saradnik nekoliko zavoda za zaštitu spomenika kulture u Srbiji. Kustos je saradnik na izložbi *Concrete Utopia* (MoMA NY).

dr Irena Šentevska (Beograd, 1971) je teoretičar umetnosti i medija. Diplomirala je na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, a zatim nastavila školovanje na interdisciplinarnim studijama Univerziteta umetnosti u Beogradu. Njeni stručni tekstovi objavljuju se u Evropi i SAD za vodeće akademske izdavače. Kao kustos, istraživač i prevodilac saradivala je s velikim brojem umetnika,

naučnika i institucija kulture. Autor je knjige *Swinging 90s: Pozorište i društvena realnost u Srbiji u 29 slika* (Orion Art, 2016). Trenutno radi na knjizi *Raspevani Beograd: urbane transformacije, konstrukcija identiteta i muzički video*.

Mila Turajlić je rediteljka dokumentarnih filmova. Njeno najskorije ostvarenje *Druga strana svega* premijerno je prikazano na Torontno IFF festivalu 2017. godine, nakon čega je dobilo 20 nagrada, uključujući prestižnu IDFA Nagradu za najbolji dokumentarni film. Za izložbu *Concrete Utopia* (MoMA NY) izradila je tri video instalacije naručene od strane kustosa izložbe: *Mi gradimo zemlju - zemlja gradi nas* (3-channel), *Living Space / Loving Space* (12-channel), *Skopje '63 - The Future Town* (single-channel).

dr Martina Malešič je istoričarka umetnosti, asistentkinja na Odeljenju za istoriju umetnosti Fakulteta umetnosti u Ljubljani. Teme njenog istraživanja su arhitektura, urbano planiranje i dizajn 20. veka. Redovno objavljuje rezultate svojih istraživanja i učestvuje u nacionalnim i međunarodnim konferencijama. Uključena je i u oblast promovisanja i popularizacije moderne arhitekture, kroz organizaciju brojnih događanja, izložbi i radionica.

Mejrema Zatrić je arhitekta i istraživač u oblasti arhitektonske istorije i teorije na Institutu 'gta,' ETH Zürich. Saradnica je na izložbi "Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980" u Muzeju moderne umetnosti (MoMA) u New Yorku i autorica nekoliko objavljenih naučno-istraživačkih tekstova.

Łukasz Stanek je docent u Školi arhitekture u Mančesteru, Univerzitet u Mančesteru, Ujedinjeno Kraljevstvo. Napisao je *Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research, and the Production of Theory* (2011) i uredio Lefebvreovu knjigu *Toward an Architecture of Enjoyment* (2014). Pisao je o mobilnosti arhitekture među socijalističkim zemljama, Zapadne Afrike i Bliskog istoka tokom Hladnog rata, što je i tema njegove nove knjige. Pre Mančestera, Stanek je predavao na ETH u Cirihi i na Harvardu, i dobio je stipendije od Centra za napredne studije vizuelnih umetnosti u Vašingtonu.

Ana Ivanovska Deskova ima zvanje mastera arhitekture i doktorat na Arhitektonskom fakultetu u Skoplju, Univerzitet „Ćirilo i Metodije“. Njena glavna oblast interesovanja je moderna arhitektura u Skoplju, naročito obnova Skoplja posle zemljotresa. Radi kao vanredni profesor na Arhitektonskom fakultetu u Skoplju, predaje Istoriju moderne arhitekture i Zaštitu kulturnog nasleđa. **Vladimir Deskov** diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu u Skoplju, Univerziteta „Ćirilo i Metodije“. Njegovo osnovno interesovanje je grad Skoplje i njegova arhitektura, uticaj ekonomske, političke i društvene transformacije na način na koji se grad menja, i njihov uticaj na arhitekturu. Trenutno je kandidat na doktorskim studijama na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu i radi u Školi arhitekture i dizajna na University American College u Skoplju.

Jovan Ivanovski ima zvanje mastera arhitekture na Arhitektonskom institutu u Desauu, u Nemačkoj, i doktorat na Arhitektonskom fakultetu u Skoplju, Univerzitet „Ćirilo i Metodije“. Bavio se arhitekturom u biroima u Švajcarskoj i Nemačkoj. Trenutno radi kao profesor na Arhitektonskom fakultetu u Skoplju,

gde predaje Arhitektonski dizajn.

Ana, Vladimir i Jovan su kao osnivači i/ili članovi neformalne arhitektonske grupe SCARs (Studio za savremenu arhitekturu Skoplje) učestvovali i osvojili veliki broj nagrada na međunarodnim i lokalnim arhitektonskim takmičenjima. Autori su brojnih istraživačkih projekata i izložbi na temu arhitekture. Članovi su kustoskog savetodavnog odbora na izložbi *Concrete Utopia* (MoMA NY.).

Luka Skansi (1973), povijesničar arhitekture, docent na Filozofskom Fakultetu u Rijeci. Njegova istraživačka područja su talijanska arhitektura 20. stoljeća, ruska i sovjetska arhitektura i arhitektura u bivšoj Jugoslaviji. Bio je visiting scholar na CCA-u u Montrealu, gostujući profesor na univerzitetima u Ljubljani, Veneciji i Beogradu. Pozvan je od Rema Koolhaasa-AMO da sudjeluje na Arhitektonskom Bienalu u Veneciji 2014 godine sa instalacijom *I resti del Miracolo – The Remnants of a Miracle*. Sa Martinom Malešić kurirao je izložbu *Streets and Neighbourhoods*. Vladimir Braco Mušič and Large Scale Architecture, za koju je nagrađen sa Plečnikovom medaljom.

Milenija Marušić završila je Gimnaziju u Valjevu i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu 1965. godine. Vodeći je projektant i stručni savetnik u Institutu za arhitekturu i urbanizam Srbije. Preko pet decenija stvara u tandemu sa svojim suprugom arhitektom Darkom Marušićem. Bračni par Marušić su učesnici brojnih arhitektonsko urbanističkih konkursa i njihova najznačajnija realizovana dela dobijena su na konkursima. U svom radu rukovodili su se načelima: (1)kontekstualnosti, (2)jedinstva prostora, (3)ambijentalnosti, (4)evolucije ideja i (5)profesionalne etike. Autori su kako nekih od najistaknutijih stambenih celina, tako i drugih objekata različitih namena. Stambeno naselje Cerak Vinogradi (sa N. Borovnicom) je jedino naselje koje je u procesu stavljanja pod zaštitu države kao prostorna kulturno-istorijska celina. Milenija je i urednik edicije časopisa „Katalog stanova JNA“ 1988. Milenija i Darko Marušić nosioci su brojnih nagrada (18) za svoj rad kao što su: *Oktobarska nagrada Beograda* 1981, *Velika nagrada arhitekture Saveza arhitekata Srbije za životno delo* 1993, *Nagrade za arhitekturu lista „Borba“* 1993. i 1998, *Nagrade Inženjerske komore* 2008, *Aprilska nagrada Beograda* 2012, *Nagrada ULUPUDS-a za životno delo* 2018, *Tabakovićeva nagrada za izuzetan opus* 2018, i brojne druge. Milenija je član Akademije arhitekture Srbije i njenog Upravnog odbora. Član Arhitektonske sekcije ULUPUDS-a. Delegat je Skupštine Inženjerske Komore u dva mandata.

Dragoljub Bakić je arhitekta koji je 44 godine stvarao u okviru kompanije Energoprojekt, od čega većinu u partnerstvu sa svojom suprugom, arhitektom Ljiljanom Bakić. Bračni par Bakić su autori prepoznatljivih objekata i naselja Beograda (Hala Pionir, Višnjička Banja), kao i brojnih projekata na čak četiri kontinenta. Dragoljub Bakić diplomirao je na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1962. godine, nakon čega se zapošljava u kompaniji Energoprojekt. Dragoljub 1970. godinu provodi na specijalizaciji u birou arhitekta Alvara Alta u Finskoj. Na Međunarodnom institutu za menadžment u Beogradu 1991. godine završava Master iz upravljanja poslovanjem (MBA). Aktivno se bavi projektovanjem i upravljanjem arhitektonskih projekata do penzionisanja, 2001. godine. Timski rad sa svojom suprugom Ljiljanom Bakić započinje 1970. godine kada oboje staju na čelo Ateljea 5 koji radi u okviru kompanije Energoprojekt. Autori su brojnih objekata i projekata na teritoriji Srbije, Crne Gore, Kuvajta, Zambije, Iraka, Zimbabvea, Južne Afrike, Saudijske Arabije, Ujedinjenih Arapskih Emirata,

Katara, Bugarske, Danske, Švedske, Poljske, Grčke, Malazije, Venecuele i Japana. Dragoljub i Ljiljana Bakić nosioci su brojnih nagrada za svoje profesionalno delovanje, kao i Velike nagrade arhitekture Saveza Arhitekata Srbije za životno delo 1994. godine. Dragoljub je preko 20 godina bio predsednik Suda časti Saveza Arhitekata Jugoslavije, član je Akademije arhitekture Srbije, Udruženja Arhitekata Srbije, ULUPUDS, i počasni član Instituta arhitekture Indonezije.

Miodrag Živković je vajar i redovni profesor u penziji Fakulteta primenjenih umetnosti u Beogradu. Autor je preko 30 spomeničkih ostvarenja, među kojima je spomenik „Kadinjača“ kod Užica (1979). Godine 1968. izabran je za docenta na Akademiji za primenjene umetnosti u Beogradu za nastavni program Primenjena plastika. Od 1969. do 1970. godine boravio je u Čileu radi ostvarenja *Spomenika Jugoslovenskom useljeniku* i *Spomenika protesta*. Od 1974. do 1977. i od 1991. do 1996. godine bio je dekan Fakulteta primenjenih umetnosti u Beogradu. Održavao je samostalne izložbe u Santijago de Čileu (1970), Punta Arenasu (1971) i na Bijenalu u Veneciji (1980), te učestvovao na mnogim grupnim izložbama u zemlji i inostranstvu. Godine 1971. odlikovan je Ordenom Republike sa zlatnim vencem. Dobitnik je brojnih nagrada za profesionalna ostvarenja, kao što su nagrada „4. jul“ od SUBNOR-a Jugoslavije (1972), nagradu za životno delo od Skupštine udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti Srbije (1993), nagrada „Zlatni beočug“ za trajni doprinos kulturi (2004) i druge. Počasni je građanin Kragujevca, Punta Arenasa i Gonarsa (Italija).

Dr Branislav Dimitrijević je profesor istorije i teorije umetnosti na Visokoj školi za likovnu i primenjenu umetnost u Beogradu i gostujući predavač na inostranim umetničkim školama i univerzitetima. Kao pisac bavi se umetničkim i društvenim teorijama i praksama, a posebno umetničkim i filmskim nasleđem jugoslovenskog socijalističkog perioda. Autor je niza knjiga i kataloga o modernoj i savremenoj umetnosti: *O normalnosti - Umetnost u Srbiji 1989-2001* (2005); *Ovo nikad nije bilo - Slikarstvo Predraga Neškovića* (2014); *Protiv umetnosti: Goran Đorđević - Kopije* (2015), itd. Bio je kustos velikog broja izložbi savremene umetnosti: „Gud Lajf“ (52. Oktobarski salon, Beograd, 2012); „No Network“ (Atomski bunker, Konjic, 2011); *FAQ Serbia* (ACF, New York, 2010), itd. Najnovije knjige: *Potrošeni socijalizam - Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji*, Fabrika knjiga, 2016; *Slatki film Dušana Makavejeva*, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2017. Za biografiju i izabrane tekstove videti: <https://independent.academia.edu/BranislavDimitrijevic>

Sanja Horvatinčić je poslijedoktorandica na Institutu za povijest umjetnosti u Zagrebu. Doktorirala je s temom *“Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije”* na Sveučilištu u Zadru. Provodi svebuhvatna primarna istraživanja memorijalne skulpture i arhitekture u Hrvatskoj s fokusom na njihov odnos s kulturnom produkcijom i politikama pamćenja u socijalističkoj Jugoslaviji. Zanimaju je načini posredovanja spomeničke baštine socijalizma u kapitalističkim uvjetima kulturne proizvodnje. Autorica je niza znanstvenih radova i poglavlja u knjigama te istraživačica na dva projekta Hrvatske zaklade za znanost (ARTNET, Cro_sculpture). Članica je stručnog savjetodavnog odbora *Concrete Utopia* (MoMA NY).

Ljubica Slavković je arhitekta i studentkinja doktorskih studija na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. U Centru za kulturnu dekontaminaciju je stalno angažovana kao koordinatorka programa i autorka projekata. Aktivna je kao nezavisna istraživačica i novinarka saradnica publikacija iz zemlje i inostranstva, te je autorka brojnih tekstova o gradu, arhitekturi i kulturi. Glavna je urednica beogradskog izdanja arhitektonskog časopisa i istraživačke platforme Kamenzind. Autorka je i koordinatorka seminara i izložbe „Bogdan Bogdanović, uvod u celinu“ u saradnji s Arhitektonskim fakultetom BU (2015), arhitektonske mape Beograda: „Modernistička mapa Beograda“ i Skoplja „Modernistička mapa na Skopje“ u izdanju Blue Crow Media iz Londona. Kao arhitekta projektant bila je angažovana u arhitektonskim biroima Bolles+Wilson (Nemačka), Archtic i DV:A studio (Beograd). Dobitnica je priznanja 36. Salona Arhitekture za arhitektonsku kritiku. Članica je ULUPUDS, međunarodne mreže INURA – International Network for Urban Research and Action, DOCOMOMO Srbija.